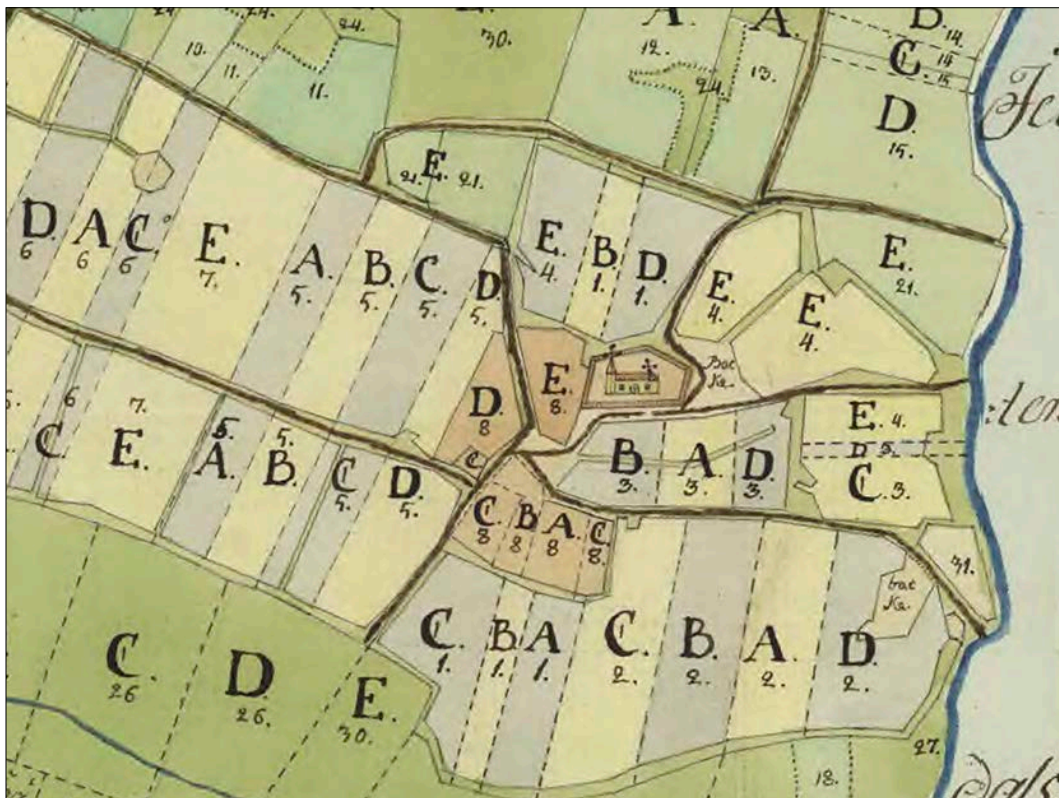

MEDELTIDA KYRKOMUR UNDER

JÄTTENDALS KYRKA

Arkeologisk förundersökning i Jättendals kyrka i samband med omplacering av runsten Hs 21, Nordanstigs kommun, Gävleborgs län, Hälsingland

JAN KOCKUM

Rapporter från Arkeologikonsult 2021:3503

ARKEOLOGIKONSULT
Optimusvägen 14
194 34 Upplands Väsby
Tel: 08-590 840 41

www.arkeologikonsult.se

OMSLAGSBILD: Storskifteskarta över Frösten, Jättendals socken år 1761.
Kyrkan före branden är synlig i bytomtens östra del. Kartan är beskuren (LSA V30-8:1).

ALLMÄNT KARTMATERIAL:

Fastighetskartan: © Lantmäteriet

Terrängkartan, samt GSD-Översiktskartan: Lantmäteriet (CC0)

© Arkeologikonsult 2021

Upphovsrätt, där inget annat anges, enligt Creative Commons licens CC BY.

Villkor finns tillgänglig på <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sv>

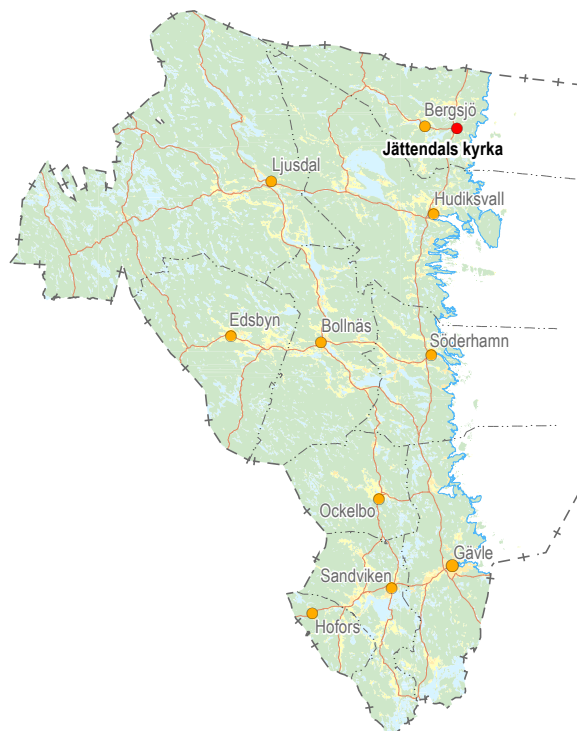
MEDELTIDA KYRKOMUR UNDER

JÄTTENDALS KYRKA

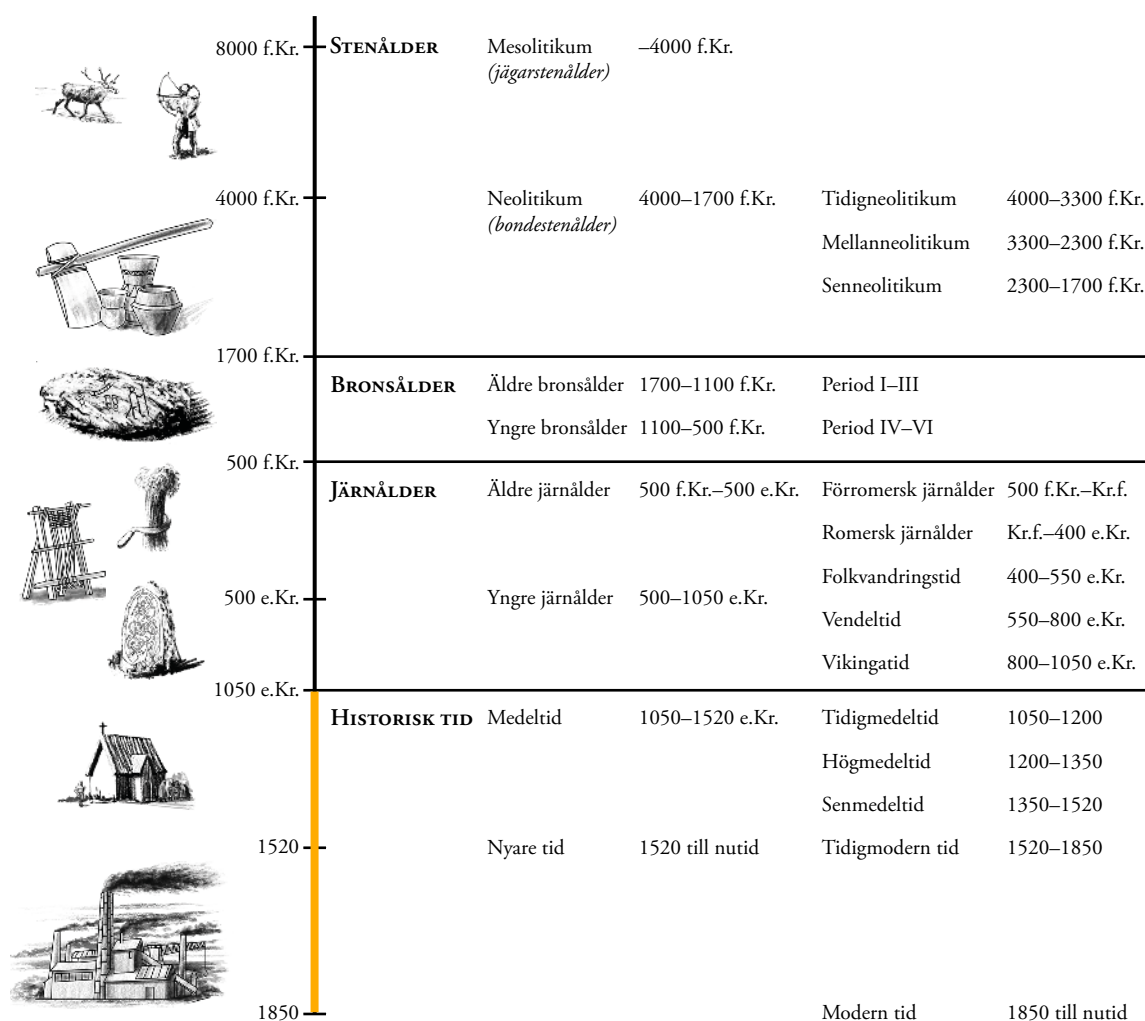
Arkeologisk förundersökning i Jättendals kyrka i samband med omplacering av runsten Hs 21, Nordanstigs kommun, Gävleborgs län, Hälsingland

JAN KOCKUM

Rapporter från Arkeologikonsult 2021:3503

ARKEOLOGISK PERIODINDELNING

ANTIKVARISK BEDÖMNING

Antikvarisk bedömning anger hur man enligt kulturmiljölagen (1988:950), och till viss del även skogsvårdslagen (1979:429), bedömt lämningen och dess eventuella lagskydd vid registreringstillfället. Den slutgiltiga bedömningen görs alltid av Länsstyrelsen.

Fornlämning är en lämning som omfattas av skydd enligt kulturmiljölagen. För att en lämning ska kunna bedömas som fornlämning krävs att den tillkommit före 1850, är en lämning efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergiven. Det är förbjudet att utan tillstånd från länsstyrelsen rubba, ta bort, gräva ut eller på annat sätt ändra eller skada en fast fornlämning.

Möjlig fornlämning innebär att man vid registreringstillfället inte kunnat ta ställning till om lämningen är en fornlämning

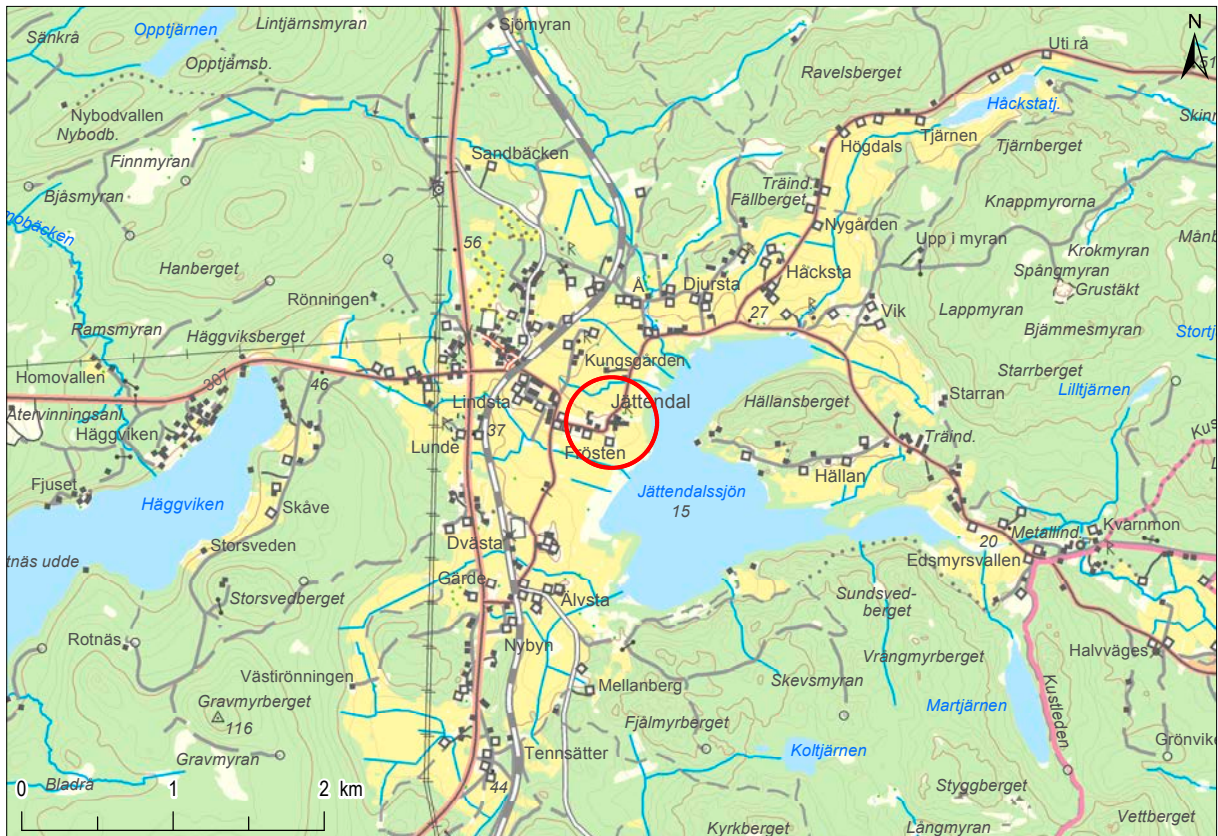
eller inte. Lämningen måste vara bekräftad i fält. Möjlig fornlämning kan även anges för en lämning som har undersökts i samband med en arkeologisk undersökning, men där man inte fastställt lämningens utbredning.

Övrig kulturhistorisk lämning används för kulturhistoriska lämningar som har tillkommit efter 1850, men som ändå anses ha ett antikvariskt värde. Bedömningen används även för vissa lämningar som inte uppvisar fysiska spår, till exempel fyndplats eller plats med tradition.

Ingen antikvarisk bedömning används för lämningar som blivit helt borttagna genom en arkeologisk undersökning eller förstörda. Inget skydd enligt kulturmiljölagen kvarstår. Lämningar som endast är kända via kartmaterial, skriftlig eller muntlig källa och inte har kunnat återfinnas i fält, kan inte heller ha en antikvarisk bedömning.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

SAMMANFATTNING.....	7
INLEDNING	7
Syfte och frågeställning	7
TOPOGRAFI OCH FORNLÄMNINGSMILJÖ.....	8
METOD OCH GENOMFÖRANDE	10
RESULTAT	11
Schakt A	11
Schakt B	11
Utvändig besiktning.....	12
DISKUSSION	13
REFERENSER	15
Litteratur	15
Historiska kartor.....	15
Digitala källor	15
ADMINISTRATIVA UPPGIFTER.....	16

Figur 1. Platsen för den arkeologiska förundersökningen i Jättendal. Mot bakgrund av Terrängkartan, skala 1:50 000.

Figur 2. Den arkeologiska förundersökningen genomfördes inne i Jättendals kyrka. Mot bakgrund av Fastighetskartan, skala 1:10 000.

SAMMANFATTNING

Runstenen Jättendal 20:1 (L1950:24; Hs 21) ska flyttas in i Jättendals kyrkas vapenhus vilket även utgör bottenvåningen i kyrkans torn. Inför detta arbete har två hål tagits upp i kyrkans trägolv, ett för runstenen och dess nya betongfundament och ett för att möjliggöra framtida inspektion av fundamentet och vapenhusets kryppgrund.

Den nuvarande kyrkan är uppförd på platsen för Jättendals medeltida kyrka, sedan denna brunnit ner år 1800. Delar av denna ska vara inkorporerad i den nuvarande kyrkan, men i en brevväxling inför byggnationen framgår att endast norra sidan

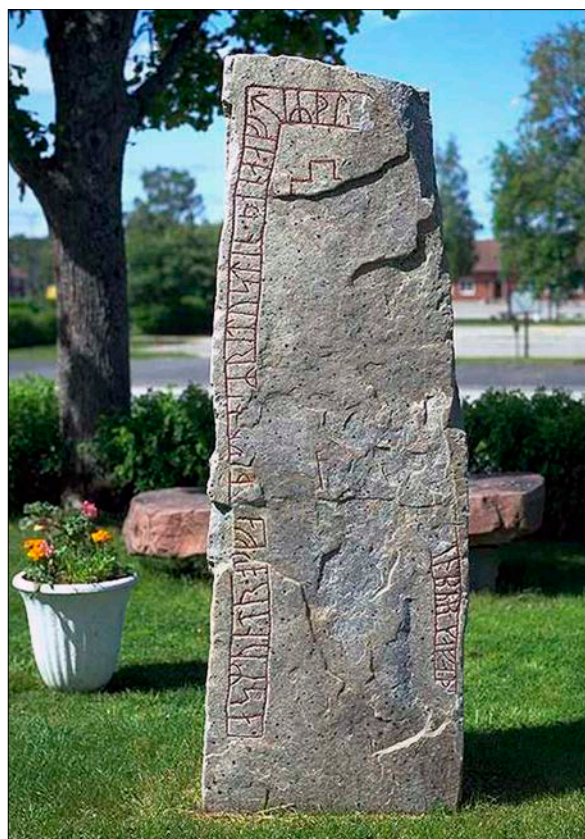
av långhuset och lite av den östra gaveln kvarstod (Nisbeth 1953: 4). Detta kan tolkas som att inga andra delar än just de inkorporerade delarna finns kvar, och det finns sedan tidigare heller inga kända eller registrerade lämningar av den äldre kyrkan. I samband med det aktuella arbetet har därför Arkeologikonsult, på uppdrag av länsstyrelsen i Gävleborgs län, genomfört en arkeologisk förundersökning i syfte att lokalisera och dokumentera eventuella lämningar av den äldre kyrkan. Vid undersökningen framkom ett murparti med preliminär datering till medeltid, som sannolikt har ingått i den äldre kyrkans torn.

INLEDNING

I samband med att runstenen (Hs 21; figur 3, 4 och 5) vid Jättendals 1800-talskyrka konserveras och flyttas in i kyrkans vapenhus, tillika nedervåningen i tornet, togs en öppning upp i befintligt trägolv för gjutning av fundament till runstenen. Ytterligare en öppning gjordes för att möjliggöra framtida inspektion. Kyrkotomten är tidigare inte registrerad som fornlämning och inom tomten finns heller inga enskilda fornlämningar registrerade. I samband med ingreppen beslutade länsstyrelsen i Gävleborgs län att en arkeologisk förundersökning skulle genomföras för att fastställa och dokumentera eventuella lämningar efter den gamla kyrkan (Lst dnr 431-2434-2021). Undersökningen genomfördes under perioden 19–20 april 2021 av personal från Arkeologikonsult.

Syfte och frågeställning

Länsstyrelsen har bedömt att det inte kan uteslutas att det finns lämningar efter Jättendals medeltida kyrka under det moderna vapenhuset. Undersökningens målsättning är att fastställa om det finns bevarade lämningar efter den äldre kyrkan, och om så är fallet dokumentera dessa. I första hand förväntades murrester och fundament efter den medeltida kyrkans västra kortvägg och dess västtorn.

Figur 3. Jättendals runsten, Hs 21. Foto: Bengt A Lundberg, Riksantikvarieämbetet (CC BY).

TOPOGRAFI OCH FORNLÄMNINGSMILJÖ

Jättendals kyrka och socken ligger cirka 30 kilometer norr om Hudiksvall och cirka 5 kilometer in från kusten. Kyrkan är uppförd på en höjd bestående av morän med ler- och siltinblandning (SGU). Nedanför höjden, på dess östra sida, ligger Jättendalssjön och på dess västra sida byn Frösten. Knappt 500 meter nordväst om kyrkan ligger byn Kungsgården.

I samband med att Frösten brann ner år 1800 eldhärjades även Jättendals gamla kyrka. Kyrkan antas ha tillkommit under 1200-talet första hälft och var vid tiden för branden cirka 21 meter lång och 8 meter bred och bestod av långhus och kor av samma bredd, torn i väster, vapenhus i sydväst och sakristia i nordöst (figur 4). Efter branden var skadorna så omfattande att kyrkan blev obrukbar. Det beslutades att en helt ny kyrka skulle uppföras på samma plats, men att i den nya kyrkan inkorporera en nyuppförd sakristia från 1775 – som var nästan oskadad av elden – samt kvarstående murar på den norra och östra sidan av den gamla kyrkans kor (Nisbeth 1953:3f, 9f).

Byggnationen av den nuvarande kyrkan påbörjades 1801 och redan året efter kunde den tas i bruk. Den officiella invigningen skedde emellertid först år 1824, efter att kyrkans inredning färdigställts. Den runstenen som fram till nu funnits uppställd

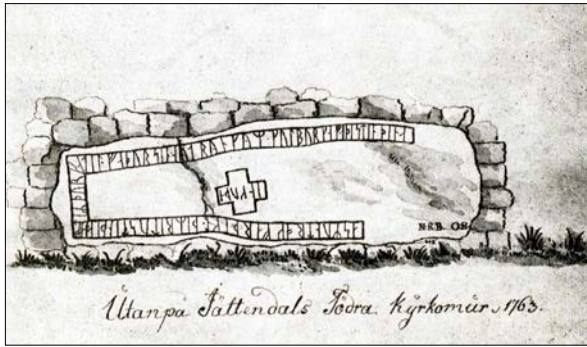
framför kyrkan var tidigare inmurad i den gamla kyrkan.

I den nuvarande socknen finns ett stort antal registrerade förhistoriska gravar, varav drygt 270 kan antas vara från järnåldern, även om många saknar direkt datering (jfr Mogren 2000:77). I kyrkans omedelbara omgivning finns ett stort antal gravhögar som vittnar om en omfattande järnåldersbebyggelse (figur 6). Mellan kyrkan och sjön – närmare uppgift om dess läge saknas – har det enligt äldre uppgifter funnits en större gravhög eller stensättning (L1950:347). Drygt 300 meter norr om kyrkan finns något som har bedömts vara en möjlig hög (L1951:9560). Mellan 500 och 900 meter sydöst om kyrkan finns ytterligare fyra möjliga gravhögar (L1950:330, L1951:9976). Slutligen finns cirka 600 meter nordväst om kyrkan tre registrerade gravhögar, som troligen är rester av ett större bortodlat gravfält (L1951:9580; L1951:9201; L1951:9202).

Gravhögarna i området saknar i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister närmare datering. Men från gravhögar i Hälsingland generellt har fynd från både äldre och yngre järnålder gjorts och sannolikt är det från någon av gravarna kring kyrkan som en oval spännbuckla av vikingatida typ härrör och som endast tillskrivs Jättendal (Enqvist 1923:45). De

Figur 4. Jättendals gamla kyrka enligt teckning i Glysisvallur av domprosten Olof Johannes Broman, 1676–1750 (Nisbeth 1953: 11). I kyrkans södra mur finns runstenen markerad med skraffering mellan torn och vapenhus.

Figur 5. Runstenen Hs 21 inmurad i Jättendals gamla kyrka. Teckning av O. Rehn i N. R. Brocmans "Berättelse... 1763 (Brink 1988:13).

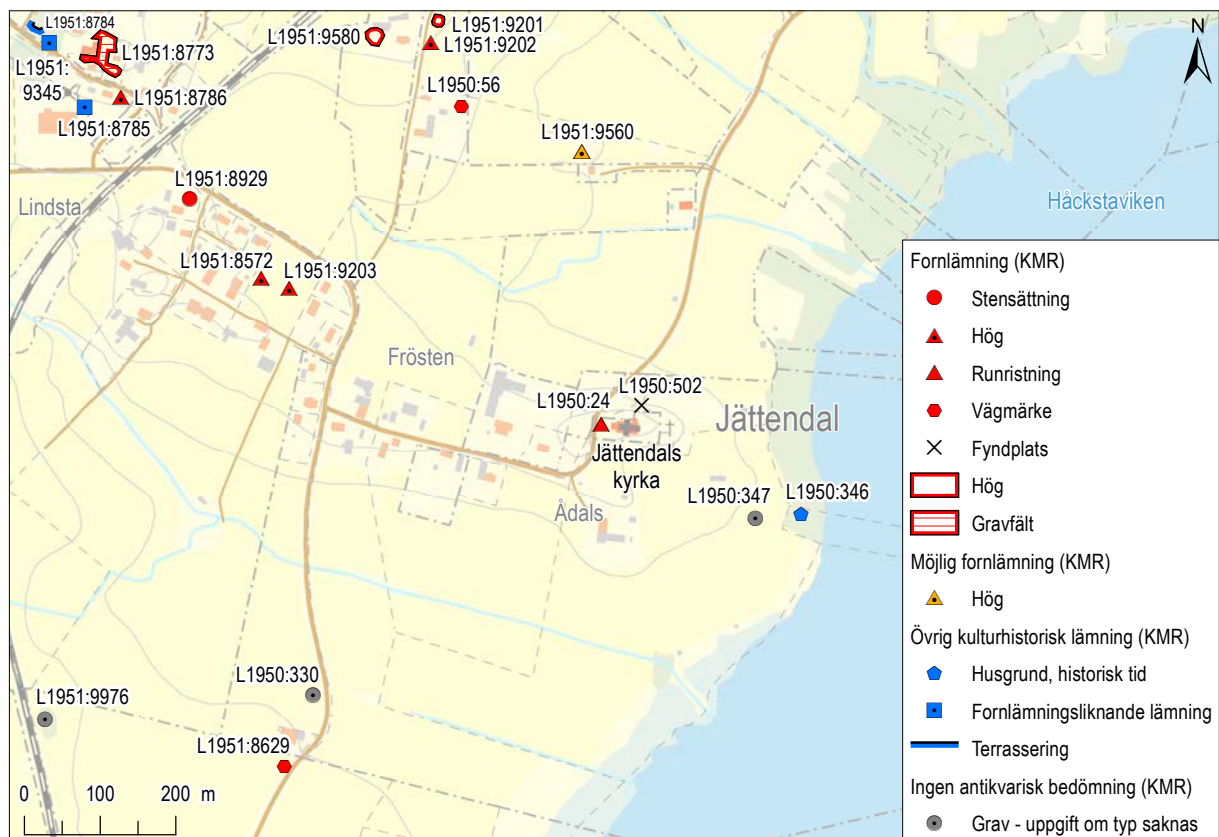
fragmenterade gravfälten kring kyrkan indikerar således någon form av bebyggelseenhet i jättendalsområdet under vikingatid.

Den aktuella runstenen (Hs 21) tillhör stilistiskt runstensgruppen RAK och kan därmed, liksom spännbucklan, dateras till vikingatid perioden 980–1015 (*Runor*; Källström 2007:145). Ristning och

bildframställning är idag fragmenterad, men förutom text så finns här delar av två kors. Stenen ingår således i en kristen kontext. Det är alltså rimligt att anta att kristendomen etableras i området senast vid denna tid (jfr Brink 1984:24) och att höggravläggningarna därmed upphör.

Texten på stenen lyder enligt nutidssvensk tolkning: "Åsmund och Fartegn de reste denna sten efter Torkel, sin far, på Vattrång [utrunkum]. Gunnborga ristade denna sten, den goda" (Åhlén 2017:37).

Var stenen var placerad innan den murades in i kyrkan är inte känt. Att Torkel skrivs till byn Vattrång i det som kom att bli Harmångers socken, cirka 8 kilometer söder om Jättendal, har gjort att detta har antagits vara stenens ursprungsplats. Mot detta har emellertid invänts att det då vore rimligare att stenen skulle ha murats in i just Harmångers kyrka. I stället har det föreslagits att stenen från början restes i Frösten eller Kungsgården, som har setts som centrum för området Nordanstig, i vilket Vattrång ingick (Brink 1988:9f).

Figur 6. Fornminnessituationen i Jättendals närområde enligt Kulturmiljöregistret (KMR). Mot bakgrund av Fastighetskartan, skala 1:10 000.

Kungsgården har genom *Hälsingelagen* identifierats med det medeltida kronogodset *höghär a norpstighi* (Mogren 2000:165 f). I lagtextens *Konungabalk* finns följande att läsa: ”Dessa äro Uppsala öd [d.v.s. kronans gods]: Hög längst i söder, Hög i Sunded, *Hög på Norrstigen*, Näs i Selånger, Norrstig i Säbrå, Kutby. Dessa gårdar må ingen byta eller sälja från kronan och ej heller något som hör till dem” (Holmbäck & Wessén 1940:292 f). Arkeologiska undersökningar indikerar att det norrländska kungsgårdssystemet har tillkommit under sent 1200-tal eller tidigt 1300-tal (Mogren 2000:170).

Att stenen från början har stått i närheten av Jättendals kyrkbacke är en fullt rimlig tanke, men det innebär i så fall att området kring Frösten har utgjort ett

centrum innan systemet med kungsgårdarna tillkom. Om den estimerade dateringen av kyrkan, 1200-talets första hälft, stämmer kan även kyrkan vara äldre än kungsgårdarna. Inget av detta motsäger ett tidigt centrum, men kanske ska runstenens placering i murverket i stället ses som en del i en politisk och kyrklig konsolidering av området. I ett diplom från 1358 uppges Jättendals kyrka vara kapell och ett annex till Harmångers kyrka (SDHK-nr 7306). Hypotetiskt sett kan runsten Hs 21 ha flyttats från området kring Vattring för att ytterligare knyta annexet i Jättendal till sig och samtidigt markera ”Torkel-ättens” domän över området. Därmed är det åter rimligt att anta att stenen faktiskt har stått i Vattring från början och att dess överflytt till kyrkan och annexet i Jättendal är en del av konsolideringen av området.

METOD OCH GENOMFÖRANDE

Genom manuell schaktning och rensning avlägsnades sentida byggavfall och rivningslager. Även området mellan, och angränsande till, de båda håltagningarna schaktades av och rensades för att möjliggöra dokumentation och tolkning av de

lämningar som framkom. Lämningarna mättes in och dokumenterades manuellt. Ett litet humanosteologiskt material från redeponerat gravmaterial framkom och lämnades för återbegravning på plats (figur 7). Inga andra fynd påträffades.

Figur 7. Redeponerat humanosteologiskt material.

RESULTAT

Inför undersökningen hade två hål i trägolvet i kyrkans vapenhus tagits upp (figur 8). Det ena i det sydöstra hörnet (schakt A) och det andra i den östra delen av vapenhusets mittgång (schakt B). Det befintliga trägolvet består av plank som vilar på grovt bilade bjälkar med cirka 1 meters mellanrum. Bjälkarna ligger på plintar uppbyggda av natursten, både med och utan murbruk. Mellan golvet och befintlig marknivå finns en kryppgrund om cirka 0,5 meter. Inga fynd, förutom redeponerat gravmaterial, framkom.

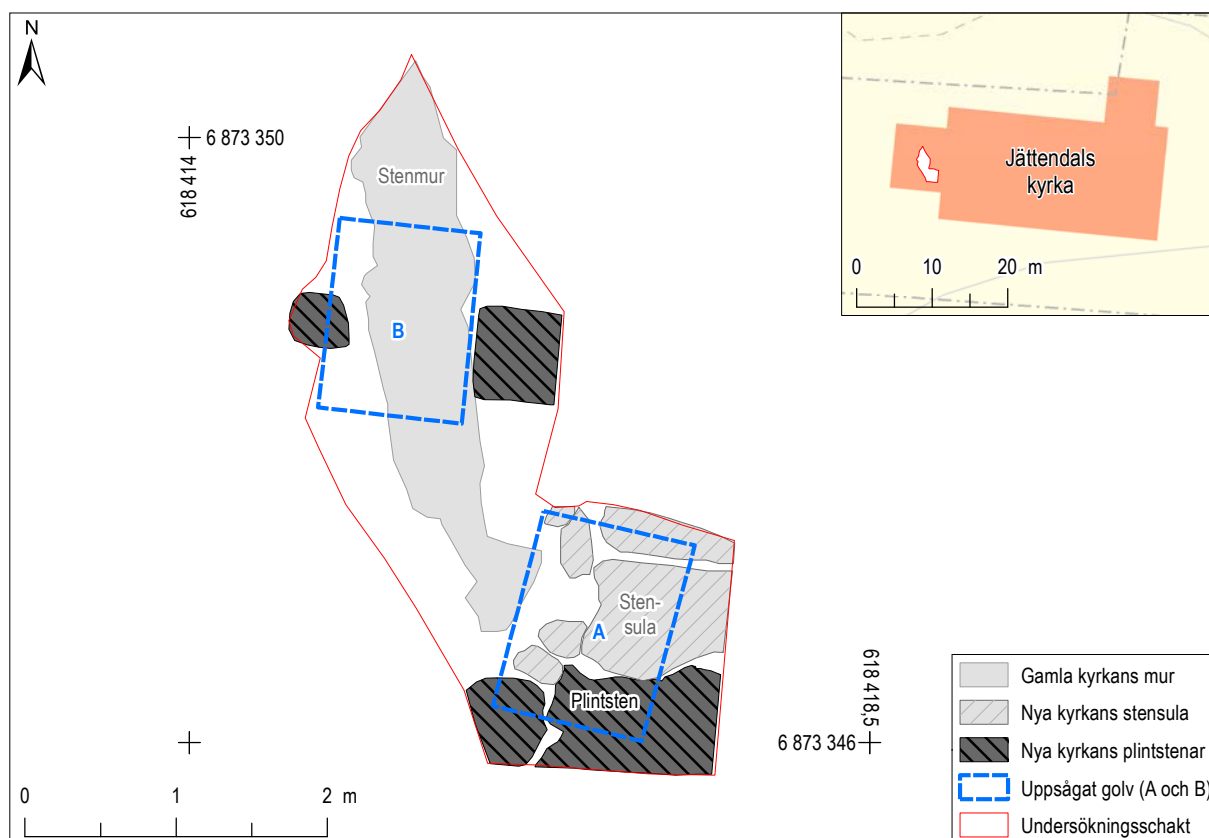
Schakt A

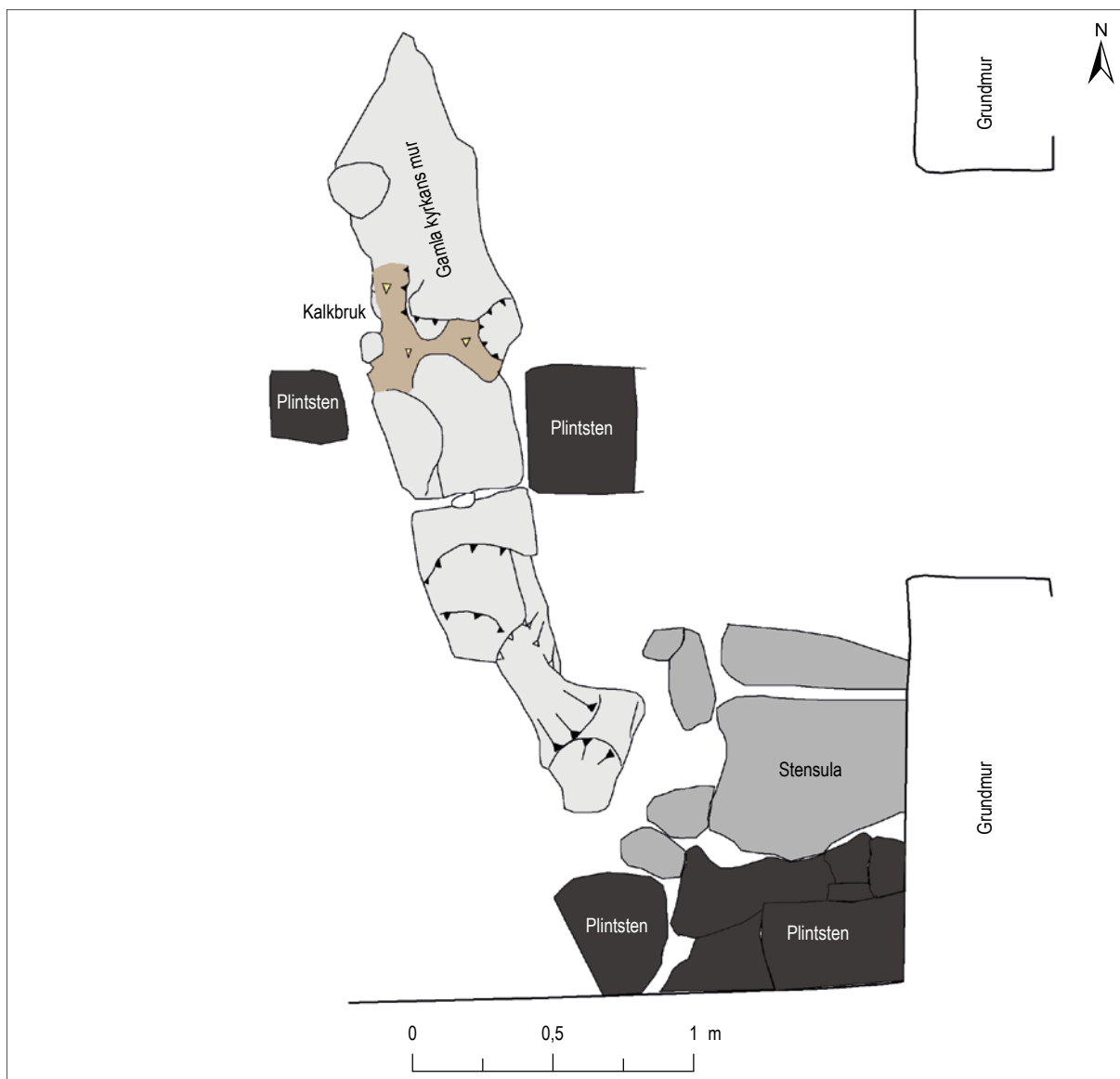
Det upptagna hålet mätte 0,8 × 1,0 meter och utgjorde den blivande uppställningsplatsen för runstenen. Marken var täckt med byggavfall från uppförandet av befintlig kyrka. Detta lager med avfall bestod framför allt av bruk, sten och träspån och var mellan 0,3–0,5 meter tjockt. Byggavfallet avlägsnades, varvid kyrkans grundmur och sula frilades. Sulan stack ut cirka 0,7 meter utanför grundmuren och bestod

av gråstensblock med flat ovalsida. Sulan var lagd i en brun grov sand cirka 0,9 meter under befintlig golvnivå. Den grova sanden avviker från den omgivande leriga siltmoränen som redovisas i SGU:s jordartskarta (SGU). Det utesluter dock inte att det kan finnas naturliga fickor med sand, men det kan också innebära att man har transporterat sand till kyrkplatsen som utjämningslager. Den nya kyrkans grundmur är lagd i bruk mot sulstenarna och består av tuktad och kliven sten. Till nuvarande kyrka kan även fogas de i schaktet framkomna plintar av sten som bär upp golvbjälklaget.

Schakt B

Det upptagna hålet mätte 0,7 × 0,9 meter och ska fungera som inspektionsslucka för kryppgrunden. I schaktets östra respektive västra sida framkom ytterligare två av golvbjälklagets stenplintar. Mellan dessa fanns endast ett tunt lager av det byggavfall som framkommit i schakt A. Under detta framkom

Figur 9. Den förmodat medeltida muren är markerad ljusgrå (jfr figur 8). Skala 1:25.

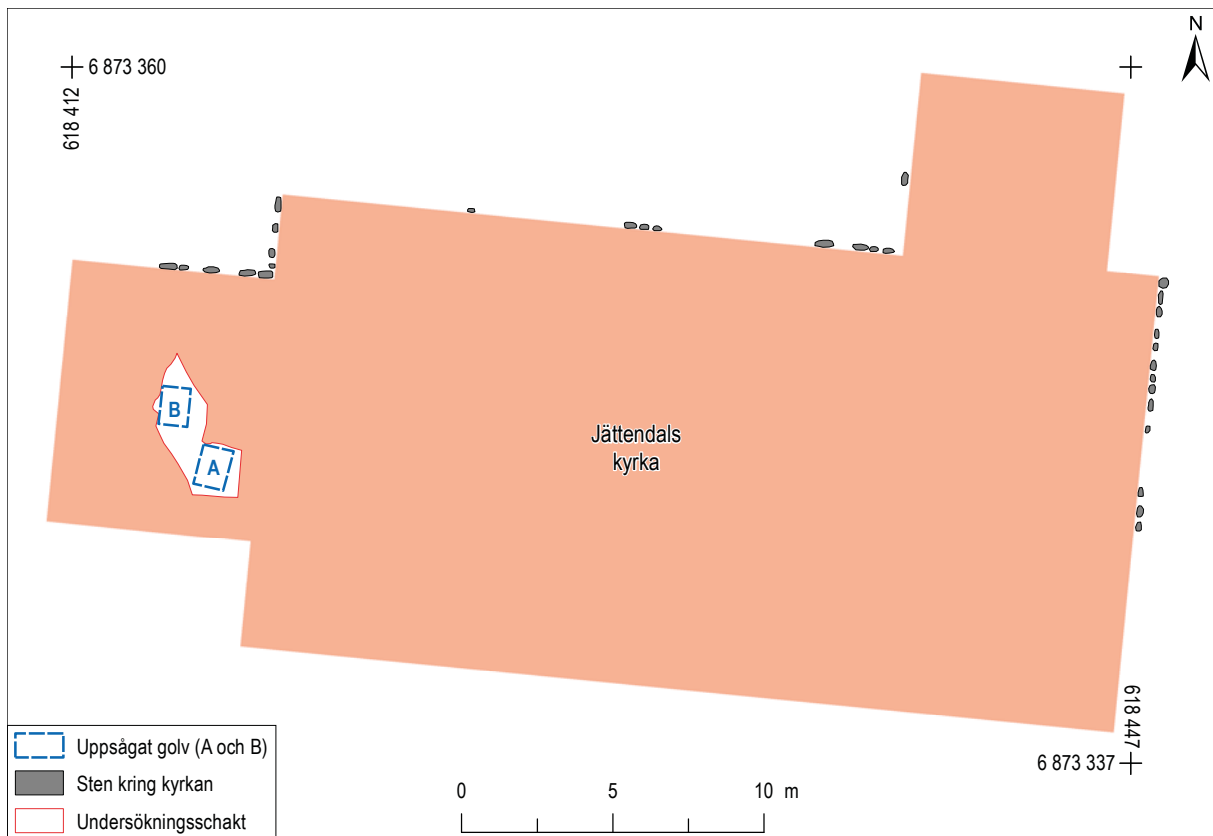
ett lager packad lerig silt med kalkbruksinslag. Detta tolkades som ett hårt trampat rivningslager. I detta lager framkom ett litet redeponerat humanosteologiskt material. Detta återdeponerades efter fotodokumentation.

Under det trampade rivningslagret påträffades en mur av natursten sammanfogad med grågult halvfett kalkbruk (figur 9). Muren hade en nord – sydlig orientering och kunde efter avlägsnande av byggavfall och rivningslager följas söderut till kanten av schakt A, där muren kapats i samband med uppförandet av dagens kyrka. Norrut kunde muren följas en bit under golvet, cirka 1 meter. Sannolikt fortsätter muren, men utrymmet i krypgrunden var för

trångt för fortsatt undersökning. Muren var endast cirka 0,5 meter tjock och något oregelbundet formad i plan. Sannolikt beror det på att det mesta av muren raserats i samband med förberedelsearbetet för den nya kyrkan.

Utvändig besiktning

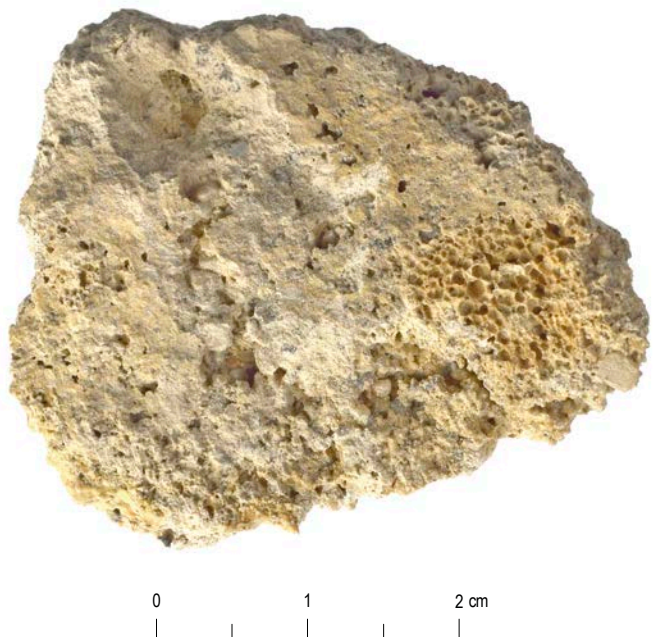
I samband med undersökningen dokumenterades även ett antal stenar som ligger på rad längs med kyrkans norra och östra sida (figur 10). Dessa följer nykyrkans vägg och utgör sannolikt inte rester efter medeltida mursträckningar mer än möjligen partiellt. Däremot är det rimligt att anta att stenarna delvis kommer från den äldre kyrkan.

Figur 10. Stenar som låg på rad längs med kyrkans norra och östra sida. Mot bakgrund av Fastighetskartan (urval bebyggelse), skala 1:250.

DISKUSSION

Tolkningen av den påträffade muren är inte helt självklar. Murbruket är ojämnt i kvalitet. Dess färg är gråvit men med dragning åt det beige-gula. En okulär besiktning av ett mindre prov som tagits inne i muren uppvisar många små bubblor (figur 11), vilket kan indikera att en del av kalken har förblivit osläckt fram till dess att den hamnat i muren (jfr Amorim 2013:2). Detta ger ett första intryck av ett magert bruk –något som indikerar en datering till tidigmodern tid eller senare– men mellan dessa kalkblåsor är bruket fett. Detta innebär en hög andel kalk, något som är signifikant för medeltida kalkbruk (jfr Lidén 1974:30 f; Andersson & Hildebrand 1988:66). Utifrån antikvarisk-topografisk situation samt bedömning av murbrukets beskaffenhet är det således rimligt att anta att det är en medeltida mur som framkommit i schaktet. Detta är endast en preliminär bedömning, och om framtida möjligheter ges så bör ett större prov analyseras för säkrare datering.

Figur 11. Murbruksprov från muren. Skala 2:1.

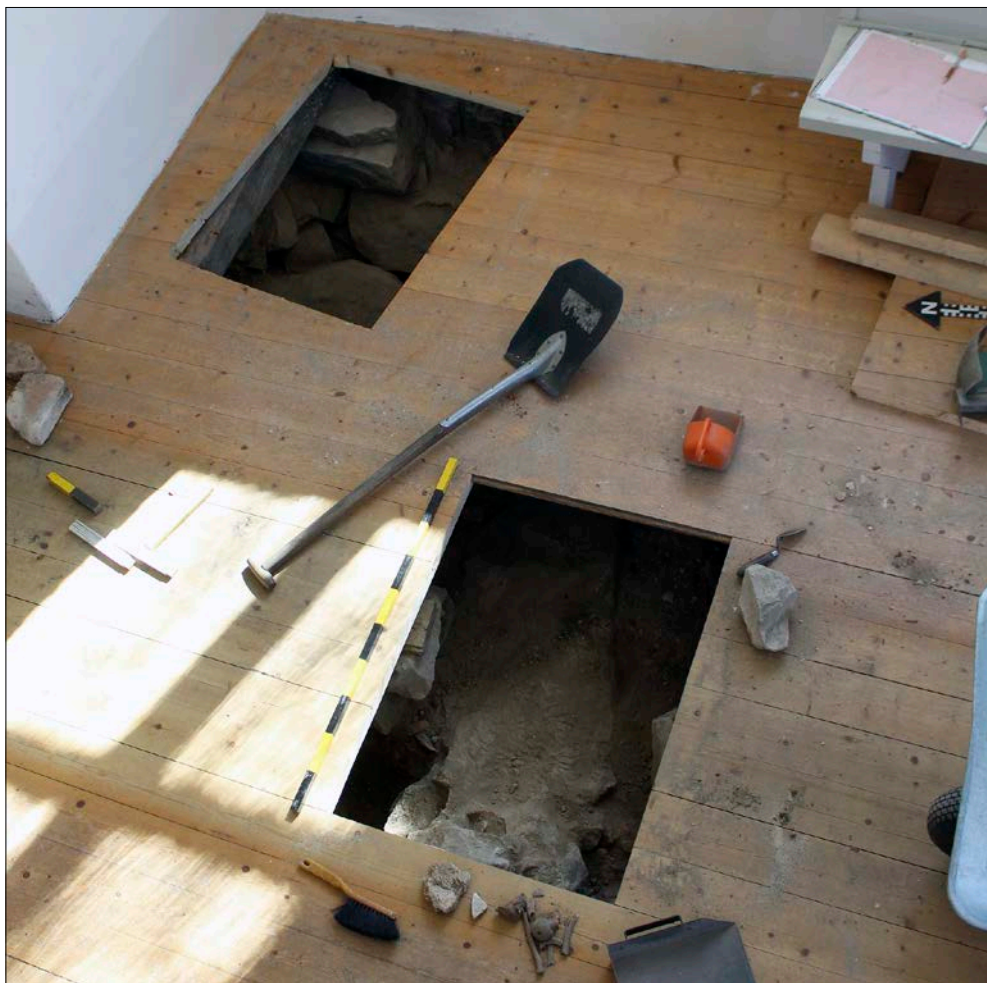
Åke Nisbeth bedömde, utan att presentera närmare argumentation eller källhänvisning, att den gamla kyrkans torn och västra del torde ha tillkommit under perioden 1200–1250 (Nisbeth 1953:10). Den gamla kyrkan var betydligt mindre än den nya kyrkan, utifrån Nisbeths rekonstruktion bör den nu framkomna muren dock ha ingått i den gamla kyrkans torn.

Vid undersökningen fanns inte möjlighet att kontrollera bevaringsförhållandena under övriga delar av kyrkan. I en byggnadsantikvarisk rapport från 2016 framgår dock att liknande förutsättningar med kryppgrund finns i kyrkans kor, och således kan vara giltig för merparten av kyrkan (jfr Olsson 2016:9).

Uppförandet av kyrkan och infogandet av runsten Hs 21 i kyrkans mur ska sannolikt ses i samband med en politisk och kyrklig konsolidering av området Harmånger–Jättendal.

Figur 13. Den medeltida muren i schakt B. Foto från söder.

Figur 12. Översikt över undersökningen, med schakt B närmast i bild. Foto från norr.

REFERENSER

Litteratur

AMORIM, JULIO 2013. *Fördjupad materialanalys – Kalkbruk*. Slöjd & Byggnadsvård/Västra Götalandsregionen Västarvet.

ANDERSSON, KARIN & HILDEBRAND, AGNETA 1988. *Byggnadsarkeologisk undersökning. Det murade huset*. Stockholm.

BRINK, STEFAN 1984. *Ortnamn i Hälsingland*. Stockholm.

BRINK, STEFAN 1988. Vattring, Vattlång och Yttre. *Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift 1988*. Uppsala.

ENQVIST, ARVID 1923. Hälsingland under förhistorisk tid. *Svenska turistföreningens årsskrift 1923*. Stockholm.

HOLMBÄCK, ÅKE & WESSÉN, ELIAS 1940 (UTG.) 1940. Södermannalagen och Hälsingelagen. *Svenska landskapslagar, tolkade och förklarade för nutidens svenskar*. Tredje serien. Stockholm.

KÄLLSTRÖM, MAGNUS 2007. *Mästare och minnesmärken. Studier kring vikingatida runristare och skriftmiljöer i Norden*. Acta Universitatis in Scandinaviana Philology. New Series 43. Stockholm.

LIDÉN, HANS-EMIL 1974. *Middelalderen bygger i stein. En införelse av steinhugger- og murerhåndverket i Norge i middelalderen*. Oslo/Bergen/Tromsø.

MOGREN, MATS 2000. *Faxeholm i maktens landskap. En historisk arkeologi*. Lund Studies in Medieval Archaeology 24. Stockholm.

NISBETH, ÅKE 1953. *Jättendals kyrka. Hälsinglands kyrkor – 1*. Uppsala.

OLSSON, DANIEL 2016. *Jättendals kyrkas ombyggnad. Antikvarisk medverkan vid ombyggnad av kyrkorum, uppförande av läktartrappa samt installation av bergvärmeanläggning*. Rapport Länsmuseet Gävleborg 2016:13.

ÅHLÉN, MARIT 2017. Ristad av en kvinna. *Populär arkeologi*. Nr 1/2017. Lärbro.

Historiska kartor

Lantmäteristyrelsens arkiv

STORSKIFTESKARTA 1761

Gävleborgs län, Jättendals socken
Frösten 1–7

Aktbeteckning: V30-8:1

Digitala källor

RUNOR, RIKSANTIKVARIEÄMBETET

Sökdatum: 2021-05-05

<https://www.raa.se/hitta-information/runor/>

Runinskrift Hs 21

Samnordisk runtextdatabas 2020

Institutionen för nordiska språk

Uppsala universitet

<https://www.runinskrifter.net/signum/Hs/21>

SVENSKT DIPLOMATARIUMS HUVUDKARTOTEK (SDHK)

Riksarkivet, medeltidsbrev

Sökdatum: 2021-05-12

<https://sok.riksarkivet.se/sdhk>

SVERIGES GEOLOGISKA UNDERSÖKNING (SGU)

Kartvisare: Jordartskarta

Sökdatum: 2021-05-10

<https://www.sgu.se/produkter/kartor/kartvisaren/>

ADMINISTRATIVA UPPGIFTER

Arkeologikonsults projektnr:	3503
Länsstyrelsens diarienummer:	431-2434-2021
Länsstyrelsens beslutsdatum:	2021-04-15
Uppdragsgivare:	Länsstyrelsen Gävleborg
Uppdragsnr i KMR:	202100405
Län:	Gävleborg
Landskap:	Hälsingland
Kommun:	Nordanstig
Socken:	Jättendal
Berörd lämning, KMR:	L1950:24
Typ av undersökning:	Arkeologisk förundersökning
Utförandetid, fältarbete:	19–20 april 2021
Inmätningssystem:	Manuellt
Koordinatsystem:	SWEREF99 TM
Höjdsystem:	Manuellt
Projektledare:	Jan Kockum
Rapportansvarig:	Jan Kockum
Fältpersonal:	Jan Kockum
Planer och layout:	Ida Söderström
Fyndfotografering:	Kenneth Svensson
Kvalitetsgranskning:	Philip Tonemar
Fynd:	Inga fynd framkom

Rapporter från Arkeologikonsult 2021:3503